

VITA

BIBERACH REZONŐR VAGY INTRIKUS?

I.

A HÁTRAÁLLÁS MÓDOZATAI

„Rajta csak, kegyelmes Ottóm:
ugorj! de Biberáchod hátra áll.”

Az intrikus színre lép. De vajon intrikus lépett-e a színre?

Fölmegy a függöny, és a színben megjelenik Biberach urával, a meráni herceggel. Megjelenik. A leírás szenvtelenül homályban hagyja a színre lépésük valóságos módját. Mert Katona színi utasítása szerint nem Biberach lép fel Ottóval. Ottó jön be Biberachhal. Sőt a lovag nem kíséri az urát, a herceg „örömmel vonja be Biberachot”¹ Biberachban a vonakodás, a nem-akaromság munkál, mintha ellene kívánna szegülni a hercegi öröm gazdag áradásának. Ottó rajongó lelkesedésében olyan érzelmi világgal áll szemben, amely nem azonos az övével. Része benne nem lehet, minden idegszálával húzódozik attól, hogy a herceg önfeledt tobzódó reménykedésével közösséget kelljen vállalnia.

Ottó a kiáradó öröm kételytelen erőszakosságával vonzolja be a színre a vonakodó lovagot. És Biberach? A herceg érzelmi kitöréseire gunyoros, irónikus szúrásokkal reagál. „Ó Biberách, enyim bizonynyal ő!” — követeli Ottó a rittertől a szenvedélyével való érzelmi azonosulást. „Hm, hm, ugyan bizon! Melinda? Jó!”² — böki bele megjegyzését a lovag. De egyetlen csípős megjegyzés még nem vet gátat a herceg érzelmi áradásának, hisz Biberachot ismerni véli, ő mindig is il yen hideg.

„Ó, mely hideg! — Mit is beszélek én
ezen megúnt fagyos személy üres
szívének, aki eddig sem tudta azt,
hogy mit tegeyen *forróan érzeni.*”³

A herceg nem akarja elismerni, hogy sóvárgását megzavarhatják, különösen egy Biberachtól nem tűrné el ezt, akiről kifakadása szerint határozott kép él benne. Oda is veti szavait nyomatékkal a ritter elé.

¹ *Katona József Összes Művei*. Szépirodalmi, K. Bp., 1959. I—374.

² u. o.

³ u. o.

De az eddig hümmögő, vonakodó Biberach az egyértelmű, megfélelbezhetetlenül elhangzó hercegi szavak hatására rögtön beszédesebbé válik. A herceg korlátlan szentimentalizmusával nem tudott azonosulni, a szenvedélyességen kívül tartotta magát. Ottó fogalmi ítéletét viszont van valamivel megválaszolnia.

„Ej, sőt igen nagyon tudom, kegyes herceg; ha csak reá találok is gondolni, könnybe lábbad a szemem, olyan nagyon tudom heves szerelmünk áldott javát savát *megérzeni*.”⁴

A viszolygó, húzódozó Biberachban feltámadt a szenvedély. Nem az Ottóé. Hanem az egyértelmű ítéletre való replikáé. Azt vetik szemére, nem tud „forróan érzni”. Már hogyan? De figyeljünk csak a lézengő ritter válaszára. Nem állítja csökönyösen, hogy ő is képes hasonló szenvedélyre, bár a szavak hámrétegén végigfutva, mintha ezt mondaná. Úgy tesz, mintha zokon esne neki a herceg határozott véleménye, ő ne tudna „forróan érzni”. Tiltakozik hát a vád ellen, látszólag tisztára szeretné mosni magát, valójában azonban megerősíti azt. De a vádat, az egyértelmű ítéletet visszájára veti. A vádat kiforgatja vád-voltából, az ítéletet ironizálja. Végül is nem azt mondja, hogy tud ő is „forróan érzni”, hanem azt, hogy nagyon is tudja, mi az érzés. A hercegben forró érzés támad, szenvedélye egészen kitölti benső valóját, kételyek nélkül adja át magát az emóciók áramának. Biberach ilyet nem tesz, ő tudja, mi ez a szenvedély. Nem azonosul a herceggel, nem éli meg vele együtt a szenvedélyességet, mert a benső vágyakozást, a sóvárgó reményt *színről és visszajáról* egyaránt látja. Profanizálja az érzést: a szenvedélyben nemcsak a szárnyaló benső mozgalmasságot, hanem rögtön a következményét, „heves szerelmünk áldott javát” is benne látja. A magasba ívelő szenvedélyt, az „elragadtató szerelmet” fonákjáról is érzékeli, a herceg önfeledt érzelmi mámorának a képére őbenne egy kiegyensúlyozott házasságot szétromboló előkészület képe is rávetül, ezért profanizálja, kisebbíti Ottó érzelmének jelentőségét:

„Kárával a szegény hitésnek? Ó, te elragadtató szerelem te! amely Éva csábítója volt, ugyanilyen szerelmet érezett az a kigyócska. *Prósis* a fölöstököm!”⁵

És ne kerülje el a figyelmünket a herceg érzelmi állapotának megváltozása. A színre még ő vonta be Biberachot, most már szabadulni szeretne tőle: „Embertelen! Most oktatásra nincs / szükségem” . . .

⁴ i. m. 375.

⁵ i. m. 377.

... „Távozz előlem —”⁶ Amikor magával vonszolta a rittert, akkor érzelmi elragadtatásában még nem gondolt arra, hogy Biberach majd szenvedélyének visszájára fordított képét tükrözi elé. Az egyedülinek érzett szerelmet analóg példák sorában látni azonban kiábrándító és ingerlő egyaránt. És milyen analóg példák sorában! Biberach hol Melindát hasonlítja az ő Lucijához, hol Ottó elragadtatottságában villantja fel a csábító kígyócska képét. De amíg a herceg rátalál a hercegi fennsőbbiség hangjára, és távozásra szólítja föl Biberachot, addig is megpróbálkozik valamivel. Szánalmas és magatehetetlen kísérlet ez. Meg akarja Biberachot győzni, hogy Melinda viszonyszereti őt, és így érzelmei előtt a beteljesülés lehetősége nyitva áll. A színre még önfeledten hurcolta magával a rittert, és nem kételkedett abban, hogy Biberach együttérez vele. Most egyre-másra próbálja meg elhárítani a lovag érveit. Az előbb még ő uralkodott a szenvedélyével a helyzeten, most Biberach érveivé a hatalom, s a ritter fölényét kapkodó győzködéseivel vagy újabb reménytelennek induló fellángolásai-
val ő is elismeri.

Honnan van Biberach szavainak ekkora ereje? Említettem már, hogy a lézengő ritter Ottó szenvedélyét színéről és visszájáról egyaránt látja és láttatja. Ám nemcsak a herceg érzelme mutatkozik meg Biberach előtt a maga ellentmondásos egészében. Amit a lovag az *Előversengés*ben Melindáról mond, az is olyan képpé áll össze, amelyet egymást taszító vélekedések és tapasztalatok alkotnak. Ottó váltig állítja, hogy Melinda szereti őt. Lehet, hogy így is van, de magyarázható e föltevés Ottó szerelmes elragadtatásával is, s akkor Melinda nemhogy szeretné, ellenkezőleg utálhatja is a herceget. Ha közelebbről és más oldalról vizsgáljuk a dolgot, akkor tehát a „világnál”, a több oldalról közelítő ész fényénél Melinda nem szereti Ottót. Bár ezzel együtt nincs kizárva annak a lehetősége, hogy Melinda megszerette a meráni herceget. És ezúttal már nem a herceg rajongó szemével nézzük a bán hitvesét, hanem szenvtelenül. Biberachnak — mint Katona nem egy figurájának — általában rossz véleménye van a női nemről. Így hát ha efelől nézzük a dolgot, Melindáról is föltehető, hogy odaadná magát a hercegnek. Melinda tehát valóban viszonyszeretheti Ottót. Ámde nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Melinda már férjnél van. És ebből a szemszögből vizsgálódva, még Melinda Ottó iránti esetleges érzelmei dacára is nehezen képzelhető el Bánk nejeének és a hercegnek szerelmi együttléte.

„Jó hercegem, vigyázz! Talán világnál
utálat a szerelme — és ha *nem* : mint
Bánk hitvesétől megszsz a kosár.”⁷

⁶ u. o.

⁷ i. m. 376. o

Biberach tehát Melindát is a maga sokrétű, ellentmondásos életfeltételeinek és egymást kizáró érzelmeinek teljességében látja. Ottóval szemben épp ezzel szerez magának fölényt. A herceg látását vágy határozza meg, szenvedélyei egyértelműsítik gondolatait. A rittert azonban nem hajtják szenvedélyek, az udvart, a körülötte élő embereket, Ottót, Melindát, Bánkot, a békételeneket életfeltételeik összetettségében láthatja, valóságának megfelelően többértelművé bonthatja az egyértelműnek látszó világot. A világot bontja le és építi föl intellektusa. Ottónak szenvedélye van, Biberachnak világszemlélete. Ez a kettejük közötti ellentét bomlik ki a dráma Előversengésében, és vezeti be a nézőt a mű világába.

Ismételjük meg kezdeti kérdésünket, most már az *Előversengés* rövid áttekintése után Biberach megjelent a színen, de vajon intrikus lépett-e a színpadra? Az *Előversengés* nem erről tanúskodik. A kezdő jelenet párosát Ottó kezdeményezte, ő volt az, akit fűtött a szenvedély, a Melinda iránti vágyódás. Biberach szerepe kizárólag arra korlátozódott, hogy eleinte gúnyos-ironikus közbeszúrásokkal, később a valóságos élethelyzet többoldalú felvillantásával, kikökkentse áramló szenvedélyéből Ottót. A herceg itt semmit sem kért Biberachtól, sem tanácsot, sem kisebb szolgálatokat, s ilyeneket Biberach sem ajánlott fel neki. Párbeszédük a lézengő ritter gunyorossága miatt végül oda jutott, hogy a herceg türelmét veszítve hirtelen távozásra szólította föl Biberachot. Elege volt az őt kioktató, ironikus kívülálló lovagból.

Az *Előversengés*ben Ottó és Biberach között kirajzolódó viszony semmit sem mutat az urat álnok fortélyokkal útján segítő intrikusból. Csodálkozásunk csak fokozódik, ha Biberach további szereplésének szövetét kíséreljük meg fölfejteti. Az első felvonás során a ritternek van egy pillanatnyi, néma feltűnése a háttérben, amikor is észreveszi az udvarba titokban visszatért Bánkot. Ezt követi újabb nagy jelenete a herceggel, s e párosuk is az előversengésbeli szerkezetet követi. Ottó lelkendező reménykedését ezúttal is gúnyos közbevetésekkel akasztja meg. Sőt amikor a herceg tanácsot sürget tőle, nem adja meg neki azt. Ottó előbb kétségbe esik Biberach szüntelen ironikus kitérői, táncos elhajlásai miatt, végül — akárcsak az *Előversengés*ben — ráébredve hercegi mivoltára, elfogja a méreg, s fensőbbségesen, „Megvetőleg” hagyja ott a lovagot.

Igaz ugyan, hogy a jelenet azzal kezdődött, Biberach meghozta Ottónak Melinda beleegyezését, el fog jönni a találkozóra. A ritter tehát hírvivői szolgálatot teljesített a herceg megbízásából, de ezt a szolgálatot bármely ügyesebb alattvaló teljesíthette volna, Biberach is csak ebben a szellemben végezte el. Nyoma sincsen annak, hogy a közvetítést Biberach arra használta volna föl, hogy a szálakat összekuszálja, hogy a kifejlő cselekmény háttérből való igazgatására akár-

csak kísérletet is tegyen. Márpedig intrikusként az ilyen kínálkozó alkalmakat a lehető legelemibb módon meg kellene ragadnia.

Fölmerülhet persze az az ellenvetés, hogy a lézengő ritter csak azért nem ad tanácsot Ottónak, csak azért tér ki állandóan sürgetései elől, hogy később annál nagyobb árat szabhasson majd szolgálatainak. Egy intrikus ilyenformán valóban olyannyira pótolhatatlanná tudná magát tenni, hogy urát kényére-kedvére mozgathatná, és a legbusásabb haszonra biztos számíthatna. Fölmerülhet valóban ez az ellenvetés. De vajon miért nincsen semmilyen nyoma a drámában Biberach ilyen jellegű titkos szándékának? Katona igen gyakran hagyja egyedül figuráit a színen, Biberachnak is többször nyílik alkalma nagyívű monológokban benső meggyőződése föltárására, de még ezekben a monológokban sem árul el a ritter ilyen titkolt törekvést. Ellenkezőleg, amikor egyedül marad, s legrejtettebb meggyőződését szabadon fejtheti ki, nem arról beszél, hogy csak azért színlelné a tanács megtagadását, hogy Ottót ezzel minél inkább magához láncolja, hanem épp azt mondja ki, hogy saját legbensőségesebb alaptartása a világ bonyodalmaiktól való távolmaradás, önmaga tudatos kirekesztése mások törekvéseiből.

... . Rajta csak, kegyelmes Ottóm:
ugorj! de Biberáchod hátra áll!"⁸

Biberach kívülállására azonban nemcsak monológjaiban derül fény. Az első felvonásbeli jelenetében elegáns ötlettel utasítja vissza a herceg ajánlatát, aki az iránta való végleges elkötelezésre kérte őt. Nemhogy kegyencévé, mi több barátjává fogadná az érzelmes Ottó Biberachot, ha biztos lehetne abban, hogy hol hozzá közeledni, hol tőle távolodni látszó imponáló szellemét végleg s megnyugtatóan magához láncolhatná.

OTTÓ
„Te indulat nélkül való teremtmény,
esmérelek-é immár én tégedet?
Vagy egy csodálatos embernek óhajtsz
látszatni úgy-e? – Légy nekem barátom!”
BIBERACH
Én nem.”
OTTÓ
„Nem? és miért?”
BIBERACH
„Hogy más legyen”.⁹

Ehelyütt Biberach még finoman, táncos léptekkel tért ki az elkötelezettség kényszere elől, de nem sokkal később már Ottó szemébe is az elkötelezetlenség melletti kitartását mondja, amikor a herceg panaszára válaszol.

⁸ i. m. 405.

⁹ i. m. 401.

OTTÓ

„Biberách!

Mi lesz tehát ebből? Hisz' egyszer így,
máskor pedig másképp szólsz —”

BIBERACH

„Mert sem a

búdban, sem a szerencsédben soha
ok lenni nem kívánok.”

OTTÓ *felbosszankodván, megvetőleg :*

„Ostoba!”

El.¹⁰

A világ egymást béklyózó eseményláncain kívül húzta meg magát Biberach. Gubbasztva „sípot faragott” a világon kívüli semmi nádasában, távol tartotta magát mindentől, hogy a világ a szeme, az intellektusa előtt kárpótlásul annál teljesebben táruljon föl. A kívülrekesztett és kívülálló ember szituációját Bánk előtt sem leplezi el.

BIBERACH

„... és ha igazat kell szólni, addig én is
sípot faragtam nádatok között,
míg benne ülhettem, s hiú szemekkel
néztem magam körül — nevetve mást.
Véletlenül így tanultam azt ki, a-
mit s orgalommal sem tudtak sokan.”¹¹

Biberachot nem fúti embergyűlölő eltökéltség, sem álnok, bajkeverő szenvedély, s ő tudja is, hogy az efféle ambiciózus törekvéseknek az ő egzisztenciáján belül nincsen helyük. Így aztán hiányzik belőle a törtetés, a haszonlesők kíméletlensége, az a gátlástalanság, amellyel minden emberi érzésen át szoktak gázolni, ő nem tapos bele senki életébe. Biberach meghúzza magát, és egzisztenciája érdekében legfőlőbb a világ zavarosában próbál meg halászni.

Az első felvonásban Ottó fölényes, sértett távozása után Izidóra lepi meg az egyedül maradt Biberachot. A közte és a ritter között lezajló jelenet felépítése ugyanaz, mint a lovag korábbi két páros jelenetéé Ottóval. A herceg iránti szerelmében izgatottan faggatózó Izidórát Biberach gúnyos közbevetések, kiszólások révén szembeállítja valóságos enjével, a férfi után „eső”, magáról megfelelő nő képével, amivel kikökkenti Izidórát lelki állapotából, s a meráni udvarhölgy — Katona színi utasítása szerint — „megsértve” elsiet. Biberach epés leleménnyel ezúttal is megtagadja azt, hogy valakinek tanácsot adjon, éppenséggel a tanácsadás látszatával utasította vissza a tanács sürgetését.

Tekintsünk itt most el ideiglenesen Biberach hírhedt jelenetétől, amelyben megsúgja Ottónak, mit kell tennie, és fölszereli a csábításhoz szükséges, kellő mennyiségű altató- és hevítőporral. Arra vagyunk

¹⁰ i. m. 404–405. o.¹¹ i. m. 452. o.

most inkább kíváncsiak, hogy a lézengő ritter második és harmadik felvonásbeli egy-egy jelenete hasonló szerkezetű-e az eddigiekhez viszonyítva, vagy pedig ezekben már lovagdrámai intrikushoz méltóan kuszálja össze a szálakat Biberach. Ám a békételenek közé merészkedő kóbor lovag nem hagy fel eddigi csipkelődő, ironikus hangnemével az új helyzetben sem, sőt ezúttal sincs sem a békételenek, sem Bánk számára semmilyen tanácsa. Ezúttal is – most önkéntesen – pusztán hírvivői szerepet vállalt magára az esetleg fölvehető jutalom fejében. Egyedül arra volt hajlandó, hogy megsejtetéssel tudtul adja: „csak ezen éjszakát / lett volna szükség el nem lopni Bánk bán / nagyúrtól . . .”¹² De óvatossága, a helyzetből való magakivonása oly nagyfokú, hogy a csábítást sem nevezi néven, sőt Bánk kétségbeesett kérdésére – „Ó, / szólj Biberach, lehetne még talán / meggátlanunk? Szólj, szólj!”¹³ – még a csábítás tényét is a kétely ködébe vonja egy „talánnal”. Csúfondarosságával sem hagy fel. Amikor „csalfa alázódással” gyávának és szegénykének tünteti föl magát a rárontani készülő magyarok előtt, akkor ebben a megnyilvánulásában nemcsak szokott önfokozása mutatkozik meg, hanem sokkal inkább a békételenek harciasságát és kérlelhetetlenségét teszi nevetségessé. Majd Bánkkal szemben sem tesz lakatot a szájára. Egyik színlelt meglepetésből a másikba esik amiatt, hogy Bánk mit sem sejtett a becsülete ellen készülő merényről, sem jellemének azon oldalairól, amelyekkel pedig éppen ő maga nyitott kaput a csábítóknak. Bánkkal szemben is gyakran kezdi beszédét a rá oly jellemző, megjátszott hökkenést kifejező, s a vele szemben álló felet ironikusan csitító-bénító fordulatokkal: „No lassan! Ejnye milliom!” „Páh! Tehát mégsem tudod? – / De igaz! Hisz . . .”, „Csak csendessen, ó, / bán!”, „Páh milliom! Bizony tán nem tudod, / hogy . . .”¹⁴ Gúnyos csipkelődéseitől, szurkálásaitól még Bánkot sem kíméli. S ahogyan korábban Ottó vagy Izidóra jellemének rejtett oldalait föltárta, és szembesítette őket velük, azt Bánkkal szemben sem mulasztja el.

Harmadik felvonásbeli jelenetére igen gyakran szoktak hivatkozni a dráma értelmezői. Biberach gyermekkoráról, ironikus-cinikus kívülállóvá formálódásáról itt kapunk egyértelmű képet, a koronás főkről mondott epés tridájára Biberach bátor szemléleteként szokás hivatkozni, Ottó előéletének egyértelműsítésében, a Fülöp király meggyilkolása körüli titkok leplezésében szintén döntő jelentőségű a drámának ez a jelenete. Fontos azonban, hogy leszögezzük, szerkezetileg Biberach utolsó jelenete sem különbözik a többiektől. Sőt ezúttal a lelkileg eddig is kívülálló, bár a valóságban függő viszonyú, s ezért a mindenkori adott helyzetnek alávetett lovag valóságosan is

¹² u. o.

¹³ i. m. 454.

¹⁴ i. m. 450–454.

kívülállóvá akar válni. Nemhogy tanácsot adna Ottónak, most már nyíltan megtagad tőle minden segítséget, és Ottót — ha lehet — még fokozottabb gúnnyal szembesíti saját helyzetével, mint eddig tette. Az uralkodókról, e „földi istenekről” mondott vitriolos leleplezése valóban a tőle már megszokott gúnyos kiforgatásoknak, színükről mutatkozó jelenségek fonákjukról való bemutatásának a betetőzése. A hercegtől való végleges elszakadási kísérletében azonban túl is lő a célon, elfelejtkezik valóságos függő helyzetéről, őszintesége kilép a pusztán ironikus tagadásnak, az ellentétek cinikus egymásba semmisítésének kereteiből, szárnyalóvá válik, így érthetően éri utól a gyilkos tör. Az ironikus kívülálló egy pillanatra méltósággteljes, patetikussá vált, megfeledezett önmagáról. Ez a megfelejtkezés az ő tragédiája.

A lézengő ritter — egy kivételével — valamennyi jelenetnek dramaturgiai viszonyait kíséreltük meg áttekinteni, s olyan kép bomlott ki e vizsgálódásból, hogy azok azonos szerkezet szerint épülnek fel. Biberach szerepe ezekben a jelenetekben nem az intrikus bonyodalom-teremtőé, hiszen eleve arra törekszik, hogy semmilyen módon ne vegyen részt mások életében. Nem belebonyolódik az emberi viszonyok szövedékébe, nem mozgatja a dráma szereplőit a háttérből, hanem kívülhelyezkedik emberi erőtereiken. Tanácsokat senkinek nem ad, a tanácsadást megtagadja. Senkit sem bújít fel negatív tettekre, ellenkezőleg, minduntalan szembesíti őket a maga ironikus-cinikus módján valóságos énjükkel, tetteik maguk elől is eltírtolt mozgatóival. A megvizsgált jelenetek alapján a dráma nézői akkor ítélnék helyesebben, ha Biberachot *nem intrikusnak* tartják, hanem egy sajátos ironikus-cinikus *rezonőri* szerepben látják őt mozogni.

De hát akkor miért az altató- és hevítőporok átadása, tanácsok sugdosása a hercegi fülbe? Ne válaszoljunk e kérdésre addig, amíg nem vizsgáltuk meg a ritter világszemléletét, mely tettei alapját adja. Eddig csak Biberach *dramaturgiai mozgását* vettük szemügyre, mindössze a dráma szereplőihez fűződő *valóságos-gyakorlati viszonyulását* kíséreltük meg elemezni. De problémánk megválaszolásában előbbre jutunk, ha a ritter világszemléletével is foglalkozunk, hiszen Katona más figuráihoz hasonlóan Biberachnak is összefüggő, mélyen megalapozott világképe van. Biberach az első felvonás hetedik jelenésében, közvetlenül azután, hogy könnyedén elhajolt a herceg barátságajánlata elől, monologikusan, az Ottóval folyó párbeszédtől függetlenül magát, összegezi tapasztalatait, megismertet bennünket életfilozófiájának egyik sarktételeivel. Eszerint az ember maradjon meg a társadalom szerkezetének azon a pontján, a maga „állapotában”, ahol van, s ne törekedjen fölülelmelkedni azon.

BIBERACH

„Azon bolondság, amidőn
az állapotját elfelejti az

ember, nevétségesebb, mint ha a természetét erején fellyül feszíti.”¹³

Biberach fogalomhasználatában „állapot” és „természet” ellentétes tartalmak kifejeződései, és amit az egyik esetében nem tehet meg az ember, azt a másikéban korlátlanul gyakorolhatja. Az „állapotából” az ember ne mozduljon ki, mondja a ritter, a „természetét” azonban szabadon, gáttalanul feszítheti túl, a „természetéből” korlátlanul föllendülhet magasabb, végtelen régiókba. A dráma első kidolgozásában Ottó fülét nem véletlenül az „állapot” szó üti meg, s a Biberach magánbeszédét követő dialógusból egyértelműen kiviláglik, hogy „állapoton” nem benső, lelki szituációt kell értenünk, hanem társadalmi státuszt, azt a pozíciót, amelyet az egyén foglal el a társadalmi viszonyok közepette.

OTTÓ

„Állapot? Hisz tégedet fel foglak én emelni —”

BIBERACH

„Azt ne tedd.

Amíg az ember a természeténél marad, belőle egy *eredeti* meg úgy lehet; de hogyha egyszer azt elhagyja, úgy csak egy *rosz kópia* fog lenni mindenütt.”¹⁴

(Katona József kiemelései)

Biberach a mű első kidolgozásában nem gáláns mozdulattal csitítja le a herceget ajánlkozó kedvében, hanem nyersen — „Azt ne tedd”. Visszautasítja azt az ajánlatát, hogy őt alacsony sorból fölemeli, és magas polcra juttatja. Mennyire ellentmond Biberach e mély meggyőződése a szolgálatai árát fölverő, haszonleső intrikus szenvedélyének! Biberach meg akar maradni eredeti „állapotában”, mert lehetetlennek tartja, hogyha azt valaki maga mögött hagyja, úgy „természetét” is megőrizheti még. A társadalmi fölemelkedés Biberach világméskéiben maga után vonja a rossz másolattá válás következményét, az egyén kifordul önnön „eredeti” mivoltából, elveszti emberi teljességét, „csak egy *rosz kópia* / fog lenni mindenütt.” És egész életén át kínozza majd az a meghasonlás, amely az emberi teljesség, az eredetiség kihunynt reménye és a rákényszerült minta levetésének lehetetlensége között feszül. Ezzel a tépettséggel, az egyéniség önmagán belüli megkettőződésével Biberach világméskéinek lényegi problémáját érintetük. Biberach nap mint nap megújuló személyes gondja ön maga valódiságának, „eredeti” voltának megőrzése. Az attól való szüntelen tartózkodása, hogy ne tegyen magáévá olyan életformát, amely őt a maga valójából, a „természetéből” kiforgatja, és tőle idegen, pusztán

¹³ i. m. 402.

132.

átvehető, de meg nem élhető életformába, „állapotba” emeli, s ezzel emberileg megsemmisíti.

Biberach kétlelkűségének kínzó lelkiállapota a társadalmi hierarchiában alul élő ember sajátja. Az ő problémája így fogalmazódik meg, lenn maradjon-e, de a „természeténél”, vagy följebb kerüljön, s elveszítse a „természetét”, „kópiává” váljon. És hogy ebben a meghasonlásban, Biberach tudatában és magatartásában már egy kibontakozóban levő, bár még elég kezdetleges polgári problematika mutatkozik meg, arra megerősítésként hadd idézzek egy árulkodó elírást a mű első kidolgozásából. Biberach a dráma első változatának ebben a jelenetében a társadalmilag felülről érkező csábítások között megemlíti azt a vonzó hatást, amelyet a polgárra a nemességgel való egyesülésének reménye gyakorolhat. A káprázatok felsorolásakor szóba hozza a nemesi csábítónak a polgárnőt lenyűgöző, pusztán nemességéből fakadó csáberejét. Elszólás ez, hiszen Biberach közvetve Melindáról beszél, Melinda pedig nemes, nem polgár. De Biberach, aki a problémát megfogalmazza, szintén nem polgár, ő is ősi nemesi családból származik. Mi több a drámának egyáltalán nincsen polgári figurája, akire Biberach utalása esetleg vonatkozhatna. Katona a mű átdolgozásakor felfigyelhetett erre a tévedésre, és az elírást a végleges változathól törölte.

Idézet a Bánk bán első kidolgozásából:

BIBERACH

„Hm. — Minden, ami csak az asszonyi szív büszkeséginek hizelkedik, már tetszik a fejér személynek. Ők a leggyalázatosb kirugdaldózást is dicsőségesnek esmerik, ha abban van egy kis rendkívül való. Egy herceg — egy királyi néne — egy csillag — kereszt — nemes szülők — arany lánc, mind egérfogók az asszonyi nemnek —.”¹⁷

(Kiemelés tőlem — K. P.)

Úgy vélem, hogy Biberach személyes magatartásában és életbölcse-ségében egy olyan korai polgári életérzésnek a nyoma is megmutatkozik, amely előtt már fölsejlik, föltáruoló lehetőségként mutatkozik meg társadalmi fölemelkedése. A társadalom mereven hierarchizált épületén hajszálrepedések futnak végig, s az egyén előtt a fölfelé szivárgás parányi résci lassanként megnyílnak már. Biberach viszont látja ennek a fölemelkedésnek az árát is, azt az intellektuális és lelki veszteséget, amelyet ő maga nem akar elszenvedni, inkább megmarad a maga „állapotában”.

¹⁷ i. m. II. köt. 133.

Biberach a világot pozitív fennállásában és negatív valósága felől egyaránt látja, színéről és visszajáról mér fel mindent. Önértékelése mégsem azé az öntudatos emberé, aki ily tudás birtokában azonnal a világkormányzásra törne. A ritter a világ gyakorlati életétől inkább viszolyog, egyes fordulatai elől „hátra áll”. Énjét sem világnagnak, hanem pontszerűnek érzékeli. Nemcsak a világ törpeségében, a világot számára semmissé tevő ellentmondásokban bizonyos, hanem saját énjét is törpeként kezeli. Ebből az alaptartásából fakad szüntelen, feloldhatatlan öniróniája. Amikor pl. betoppan a békételenek éjjeli összejövetelére, s azok árulástól tartva rárontanak, „csalfa alázódással” gyengécskének, nyomorultnak, gyávának tünteti föl magát: „Egy magyar csak egyik / bajúsa végével pokolba űzhet / egy ily szegényke németet.”¹⁸ És akkor is, amikor pillanatnyi helyzete nem készíti az önmegalázásra, akkor is magára vonatkoztatja azokat a negatívumokat, amelyeket az emberek általában igyekeznek maguktól távol tartani. Ilyenkor is önmaga „szegényke”, parányi voltáról beszél. A dráma első kidolgozásakor pl. ugyanezzel a „szegény” szóval illeti magát akkor is, amikor voltaképpen Ottó fölötti lehetséges hatalmát tudatosítja: „S mondja bár nekem / szemembe egy valaki azt, hogy a leg- / szegényebb is zavart csinálni nem / tud.”¹⁹ A „legszegényebb”, legparányabb Biberach önkicsinylései a Bánk bán végleges formájából sem hiányoznak: „A repkedő kicsinyke lelkek oly / sokan donognak a világban, mint / a szűnyogok; de vajon hol van az / az ember, aki abban elhithetné / magát, hogy ő *közikbe tartozik?*”²⁰ (Katona József kiemelése.) Biberach nem hitegeti magát azzal, hogy ő fölötte áll a „repkedő kicsinyke lelkek” világának. Öntudata csak azzal vesz elégtételt magának, hogy bevallja azt, amit mások maguktól elhárítanak.

Ehhez az önképhez a világ hasonló, szánakozó-gúnyoros látásmódja társul. A világ ugyancsak „szegényke”, akárcsak a benne „repkedő kicsinyke lelkek”, mert minden, ami itt történik, kiszámítható. Hatalmasságai nem sugároznak ki tekintélyt, mert tetteikből világosan kitetszik, hová akarnak valójában kilyukadni. Az érzelmes, szerelmi szenvedély perzselte Ottó pl. végül is csábítani igyekszik. És csábítani is fog, hiszen a játék kimenetele már a kezdet kezdetén el van döntve. Ezért mondja Biberach, hogy bármely „szegény egy ember”¹⁹ is valójában a herceg, bármennyire is tehetetlen, mozgásképtelen, királyi nénje védszárnya alatt tervét előbb-utóbb siker koronázza. A világ mindig a maga útját járja: „aminek meg kell történni, az / anélkül is megtörténik”²¹ – vallja az abszolút szükségszerűség elvét a

¹⁸ i. m. I. köt. 450.

¹⁹ i. m. II. köt. 136.

²⁰ i. m. I. köt. 405.

²¹ i. m. 405–406.

'ézungő ritter. Biberach viszont távol tartja magát ettől az áttetsző, aprócska, fatalisztikusan öntörvényeit beteljesítő világtól, pusztán érintőlegesen van köze hozzá, éppencsak annyira, hogy egzisztenciája ne szenvedjen kárt. „Rajta csak, kegyelmes Ottóm: / ugorj! de Biberáchod hátra áll.”²² Biberach „hátra áll”.

A hátraálló ritter előtt a világ csak jár a maga útján. Biberach negatív alapbizonyossága, hogy a világ csak hatalmas masinéria. Az emberek csak ennek az óriási gépezetnek alkatrészei, forognak a tengelyükön, amelyre ráillesztették őket, s mint ennek a nagy gépezetnek alkatelemei csak részmozgásokból vehetik ki a részüket. Más részelemek mozgásba hozzák őket, ők megint újabbakat lendítenek ki holtpontjukról, de az egész alkotmány összműködéséhez nem járulhatnak hozzá. Az nélkülük forog. „Tartományok hát csak *machindk*, / amelyeket kis gyermek is megindít”²³ — mondja Biberach, és a drámai szereplők sorsának végzetserű egymásba illeszkedésével illusztrálja a gépies mozgássor feltartóztathatatlanságát: „Sokszor derék, ha egy ily ostobát / jól megzavarhat az ember, ámde úgy, / hogy ő megént mást legyen kénytelen / zavarni. Rajta csak kegyelmes Ottóm: / ugorj! de Biberáchod hátra áll. / S ilyen szegény egy ember? és pedig / uralkodó ember! Mégis kezében / a néjje szíve, akit egy nagy ország / fél —!”²⁴ A fatalisztikus gépiességgel öntörvényeit beteljesítő és újra beteljesítő világ látványával szemben szükségszerűen bontakozik ki az egyéni lélekben a meghasonlás élménye, ennek tanúsága az a monológ, amelyben a ritter az „eredetinek” maradás és a „kópiává” válás közötti pszichikai feszültségről beszél. A világ-masinéria bizonyosságával együtt kialakul az a pszichikai meghasonlás, amelyben állandósul remény és félelem, félelem és remény szüntelen, együttes jelenléte. Amikor Biberach visszautasítja Ottó ajánlatát, a magas polcra jutás lehetőségét, akkor nemcsak a „kópiává” válástól való félelem vezette, hanem az a remény is, hogy megmaradhat ezzel a „természeténél”, és nem kell a maga bensejében a félelem és remény kölcsönös egymásba játszásának teret nyitnia. Így mondja a „tartomány-machinák” képének felidézése után:

„Tartományok hát csak *machinák*,
amelyeket kis gyermek is megindít,
ha *félelem* s *reménység* mindenik
kereket helyén maradni kényszerít.”²⁵
(Katona József kiemelései)

Machindk s benne a *kerekek*, *félelem* és *reménység*: Katona maga emeli ki azokat a fogalmakat, amelyek Biberach világlátásának csomópontjait

²² i. m. 405.

²³ u. o.

²⁴ u. o.

²⁵ u. o.

alkotják, s így teszi érthetővé a lézengő ritter magatartását, aki a világnak ettől a valóságától és a benne szükségképpen meghasonló lélektől szeretné magát távol tartani. Meg akar maradni a maga „eredeti” „természeténél”, s ezért minduntalan „hátra áll”.

De vajon mi Biberach „állapota”? Milyen helyzet foglal el a ritter a szereplők alá- és fölérendeltségi viszonyai között? Milyen „állapot” az, amely az ő „eredeti” voltát biztosítaná? Biberach lézeng. Nincsen „állapota”. Bánk pl. egyszerűen csak így szólítja, név nélkül: „Kóbor”.²⁶ Az ő „állapotát” nem alapozza meg nagyon. Sem rang, sem hivatal nem biztosít neki státuszt, társadalmi elismertséget. Társadalmilag névtelen, arctalan jelenség, a jelentősége semmis. Szituációja ennek ellenére mégis van, ha nem is külső, társadalmi erőktől meghatározott, de benső, szubjektív. Biberach szóhasználata ezt a benső, individuális teret a „természet” fogalmával különbözteti meg az egyén társadalmi „állapotától”. Most érthetjük meg a maga valóságában, hogy Biberach korábban már idézett néhány sora miért állította egymással szembe az „állapot” és a „természet” fogalmát, miért mondhatja azt Katona színpadi figurájával: „Azon bolondság, amidőn / az állapotját elfelejti az / ember, nevetségesebb, mint ha a / természetét erején fellyül feszíti.”²⁷ Biberach azt mondja ki, hogy bármennyire megteremtődött is az „állapot” elhagyásának némi esélye, az egyes ember esetében inkább a „természetén” belül maradó mozgást, mozgalmasságot helyesli. Maradjon meg inkább az ember az „állapotában”, és a „természetét” szabadítsa föl, bensejét feszítse már akkor „erején fellyül”. Persze Biberachra gondolva úgy vélhetnénk, hogy mivel ő egy „semmin megindulni nem tudó, hideg érzéketlen”,²⁸ éppen neki nincsen mit pszichikailag a végletekig fokoznia. Az emberek iránt érzelmi közönyt árul el, csak érdektelenül szerzi meg egzisztenciája újabb és újabb ideiglenes biztosítékát a világ konfliktusaiban. Nem hevíti érzelmeit a fehérrizsáig, de túlságba vitt fagyosága, felfokozott negatív intellektusa, ironiája az ő „erején fellyül feszített” „természeté”. A ritter valóban erősen visszafogott affektivitással viszonyul a dráma többi szereplőjéhez, de annál érzékenyebben, sőt valamennyiüknél érzékenyebben hangolódik rá az egyes szereplők jellemére, személyiségére. Annál finomabban, pontosabban jelzi egyéniségük cselekvésesélyeit, szándékaik vagy akár tudattalan törekvéseik várható kimenetelét. A világból kirekesztett, a világtól „hátra álló” Biberach valóságos állapotatlanságát kiegyenlítő el-fogadja a benső pszichikai térben való berendezkedés kényszerét, ezt a korlátot önelvévé teszi. Életvitelével válik a fonák otthonteremtés a

²⁶ i. m. 451 o.

²⁷ i. m. 402. o.

²⁸ i. m. II. köt. 284. o.

negatív intellektualitásban, az iróniában. Biberach rekonstruálható ironikus világképe, akárcsak korábban vázolt dramaturgiai viszonyulásai, voltaképpen negatív rezonóri szerepet írnak elő neki, nem engedik meg a figurának az intrikusi szerepvállalást.

Katona József kritikusan majdnem mindig leszögezik, hogy a tragikus intonált személyek jelleme egy ponton rendben megtörik, s elveszti a szerves kifejlés lehetőségét. Ezt a dramaturgiai törést tárgyilagosan szokták regisztrálni a Bánk bán előtti drámák esetében, és a Bánk bánt vizsgálva elsősorban a főhős, részben pedig a hozzá közel állók esetében figyelmeztetnek bizonyos rezignációval a drámaírói következetlenségekre. Hogy hasonló törésvonal Biberach jellemén is végighúzóódik, arról mindeddig kevés szó esett. Pedig a ritter első felvonás végi fellépése majd minden mozdulatában ellentmond a különben konzervensen megformált, ironikus-cinikus „hátraálló” alakjának. Biberach itt mintegy önmagán kívül kerülve pusztán az írói önkény bábjaként mozog a színen. Drasztikus beavatkozása a cselekménybe, tanácsai, a szükségelt segédeszközök átnyújtása csak kételyt ébreszthetnek bennünk. Kételyünk csak fokozódik, ha az első felvonás vég jelenetét kizárólag önmagán belül vesszük szemügyre. A herceg „*bosszúság és szégyen közt habozván*”²⁹ reked a színen a királyné felindult távozása után. Majd magához szólítja a lovagot, de mintha mindegy is volna, rögvest otthagyná. Figyeljük meg Katona színi utasításait! A rendkívül ellentmondásos helyzet feloldása érdekében az író szokásától eltérően bőven ontja őket. Biberach tehát belép a herceg hívására, és „parancsolatot vár”.³⁰ Parancsot vár tehát. Felléptekor a legcsekélyebb jelét sem árulja el annak, hogy bármilyen szándéka is volna. Mi több a színi utasítások értelmében a tőle megszokott gúnyos tartózkodással kell mosolyognia Ottót.³¹ Sőt amikor az előbb még távozni akaró Ottó visszafordul, és némán s tehetetlenül ránéz, magaképtelenségén Biberach ráadásul — Katona utasítására — még „vállat vonít”.³² És ekkor bekövetkezik a képtelen fordulat. Az a Biberach, aki az imént még úgy lépett a színpadra, ahogy azt tőle megszokhattuk: minden határozott terv nélkül, „parancsolatra várva”, aki Ottó újabb megfeneklését ismét érdektelen intellektuális élvezettel mérte föl, hirtelen odalép a herceghez. Félrevonja, s amit sem korábban, sem később senkinek nem adott, tanácsokkal halmozza el: hogyan kell megengesztelnie Ottónak a haragvó Gertrudist, hogyan kell Melindával új találkozást elérnie, hogyan kell az altatóport a királyné poharába szórnia, hogyan a Melindáéba a hevítőport.

²⁹ i. m. I. köt. 422.

³⁰ u. o.

³¹ u. o.

³² i. m. 423.

És hogy a jelenet teljes legyen, valahonnan „porokat ád által”.⁸³ Az ironikus hátraálló csak a tanácsözön végén villan elő Biberach szerepéből. Először még maga ajánlkozik arra, hogy a porokat inajd ő adja be Gertrudisnak és Melindának, ám hirtelen visszalép, megmondta magát: „Ott én leszek majd a pohárnok; a- / vagy légy magad, -ne, itt egy kis hevítő; / *porokat dd által* emez pedig nénédek altató.”⁸⁴

Biberach valamennyi jelenete közül ez a legrövidebb, és a másik fél, Ottó úgyszólván nem is jut benne szóhoz. Pedig Biberach összes többi jelenetében a másik szereplőnek vagy szereplőknek kellett aktívnak, kezdeményezőnek mutatkozniuk, akár szerelmi szenvedélyük kiöntésével, akár vitézi kérlelhetetlenségük kimutatásával, vagy mint Bánk tette, méltóságteljes fellépése sürgetésével. A ritter ugyanis csak akkor helyezkedhetett a maga gúnyoros-ironikus módján egy magatartáson kívülre, ha azt a magatartást valaki képviselte a szituációban. Biberach valamennyi jelenetében mások a kezdeményezők, nem a meráni lovag. Viszont ha már megnyilvánul mások révén egyfajta magatartás, akkor Biberach abba semmiképp sem akar beleavatkozni, hanem éppen ettől a magatartástól tartja magát távol. Innen adódik sajátos, negatív jellemvonása, hogy senkinek nem hajlandó tanácsot adni, közvetlenül, konkrét megoldásmódok kitergetésével senkinek nem akar segíteni. Akárhogy is forgatjuk a dolgot, Biberach jelleme felől nem érthető az első felvonás végének jelenete. Dramaturgiailag viszont érthetőbbnek mutatkozik az érthetetlen, enélkül a külső lökés nélkül nem indulhatna el a cselekmény. Az érzelmes Ottó ugyanis csak kölcsönös szenvedélyben tudná magáévá tenni Melindát, az őt egyszer már kikoszarozó fiatalasszonyon ellenben alapvető magaképtelensége és érzékenysége folytán nem tudna erőszakot tenni. Biberachnak dramaturgiailag lehetővé kell tennie Ottó előrelépését. Ezért a hevítőporos zacskó. Viszont ugyanakkor Melinda szerelmi mámorának Bánkra való tekintettel mesterségesen kell létrejönnie. Ha ugyanis Melinda nem a por hatására, hanem önként hajlana Ottó esdeklésére, ha viszontszeretné a herceget, Bánk tragédiája felszarvazása volna csak. Bármennyire ő is az ország nádora, bosszújának magántermészetűnek kellene maradnia, és Melindára vagy Ottóra kellene lesújtania. Nem kínálkozna lehetőség a magánsérelem és a közpanaszok kölcsönös egymást felerősítésére, nem irányulhatna a bosszú a királyné ellen, még akkor sem, ha az ügyben játszott kerítő szerepe sokkal egyértelműbb volna is.

Úgy vélem, alaposan megfontolandó, hogy Biberach *egyetlenegy* intrikusi szerepelteljesítése csak dramaturgiailag magyarázható,

⁸³ u. o.

⁸⁴ u. o.

nem a lézengő ritter jelleméből következnek. Biberach inkább ironikus-cinikus rezonőre a dráma cselekményének, mint a szálak összekuszálója. A lovag világon kívül rekedt, vagyontalan, rang nélküli, állapottalan „állapotban” leledző emberalak, aki, hogy megélhessen, kihasználja a világ kavarodásait, az emberek „vakságát” „ostobaságát”. Ennél többre a világban nem törekszik, nem törtető haszonleső. Megelégszik pozíciótlan pozíciójával, hogy szabadon uralhassa szubjektivitását, az ő „természetét”. „Erején fellyül” feszített „természettel”, intellektuális negativitással él a világban, magatartása a filozófiája. Létezése intellektuális lét, amelynek alapja a világot színéről és visszajáról egyaránt megragadó és megsemmisítő ironia, a negatív látás és negatív létezés egysége.

KARDOS PÉTER

II.

HOZZÁSZÓLÁS

Kardos Péter érdekes és számos részletében meggyőző Biberach-elemzésének problematikus pontja akkor tűnik elő, amikor Biberach Ottónak adott tanácsára, ill. poraira kerül a sor. Előbb átsiklik előlött, majd visszatérve rá ilyen magyarázatot ad: „Akárhogy is forgatjuk a dolgot, Biberach jelleme felől nem érhető az első felvonás végének jelenete. Dramaturgiailag viszont érthetőbbnek mutatkozik az érthetetlen, e nélkül a külső lökés nélkül nem indulhatna el a cselekmény.” *A jellem és a dramaturgiai szerep* e merev szétválasztásával juthat Kardos Péter arra az összegező megállapításra, hogy „Biberach inkább ironikus-cinikus rezonőre a dráma cselekményének, mint a szálak összekuszálója”.

Kétségtelen, hogy Biberach nem tiszta képlet. Intrikusi szerepkörét mégsem lehet annyira leszűkíteni, jellemétől elválasztani, csak dramaturgiai szükségből eredeztetni, mint Kardos Péter teszi.

Az Előversengésben és az első felvonás jelentős részében afféle confident-nak tűnik a lovag: a józan ész képviseli Ottó (és Izidóra) szerelmi szenvedélyével szemben. De ha jobban odafigyelünk, könnyen beláthatjuk, hogy nem kívülállóként kommentálja, hanem irányítani szeretné ezeket a szenvedélyeket. Mi fűzi Ottóhoz, miért

szolgálja? Többször is szó esik róla, hogy csupán pénzért. A dráma nagy szenvedélyeinek, másnemű emberi kapcsolatainak világában nagyon kisszerűnek tűnik ez a csupán az anyagiakra alapozott kapcsolat. Az Ottót és Biberachot összekapcsoló másik szílat, azt ti., hogy Fülöp király meggyilkolásában bűntársak voltak, a dráma csak érinti. Benne van azonban már a gyilkosságról egyébként hallgató első kidolgozásban is, hogy Biberachot Ottó mentette meg, nyilván azzal, hogy magával hozta nénje udvarába: „egyszer egy zömök / család halálra hajtott volna, hozzám / de herceg úr te jó s kegyes valál.”¹ Az anyagi haszonnál egyszintenciálisabb érdeke tehát Biberachnak, hogy szolgálja Ottót, sőt, hogy vigyázzon rá. Ezért kívánja csillapítani Melinda iránti, baljós következményekkel fenyegető szerelmét, amíg erre lehetőséget lát, de persze csak azok között a keretek között, amelyeket alárendelt helyzete megszab. Izidórával sem csupán gúnyolódik, mint a magyarázók általában állítják. A thüringiai leány Ottó iránti szerelmének kezdeti támogatása is eszköznek tűnhetett előtte arra, hogy a herceget elfordítsa Melindától. („Kisasszony! Én / száraz reménnyel nem tudlak *tovább* / éltetni” – mondja, amikor már nem lát lehetőséget az Ottó–Izidóra kapcsolat létrejöttére; a *tovább* szót én emeltem ki.)²

Ottóra nem lehetett vigyázni; a Melinda utáni esztelen vágy teljesen elhatalmasodott rajta. Biberachnak ezt tudomásul kellett vennie. Ebben a szituációban hangzik el az a monológ, amelyből Kardos Péter tanulmánya mottóját, sarokkövét választotta: „Rajta csak, kegyelmes Ottóm: / ugorj! de Biberáchod hátra áll.” Ugyanebben a monológban azonban elhangzik ez is: „Meglehet, / Bánkhoz szegődök.” Vagyis a „hátra áll” nem azt jelenti itt, hogy általában tartózkodni kíván a cselekvéstől, csupán azt, hogy a veszélyt kihívó Ottó mellől húzódik vissza, s lehetőséget keres máris arra, hogy új pártfogóhoz szegődjön.

Beillenek ebbe a teljes határozottságra még nem jutó tervezettségbe a monológ egyéb mondatai is. Ottó terve veszélyes és ostoba, de nem esélytelen, hiszen „kezében / a nénje szíve, akit egy nagy ország / fél.” Kétféle módon is értelmezhető a „Hisz aminek meg kell történni, az / anélkül is megtörténik” mondat. Egyrészt úgy, hogy Ottó terve sikerülhet, másrészt úgy, hogy régi kapcsolatuk ellenére az ellentáborba kell állnia.³

De miért adja hát a porokat, ha egyfelől azt látja, hogy Ottó a veszélybe rohan, jó lesz mellőle elhúzódni, másfelől azt latolgatja, Bánkhoz kell szegődnie? Újra a herceget akarja segíteni? Aligha. Tanácsát – miután egyedül marad – így kommentálja: „Hogyha

¹ Katona József összes művei. Bp. 1959. II. 217. (A továbbiakban csak kötet- és lapzámmal utalok ugyanerre a kiadásra.)

² I. 406.

³ A többször idézett monológ: I. 405–406.

bőkezűbb / lettél s fizettél volna, jobb tanácsot / is adhaték. Most jobb lesz tartani, / jó herceg, a magyarsággal.”⁴ Kardos Péter helyesen állapítja meg, hogy ez a külső lökés indítja meg a cselekményt. A lovag jól látja, hogy az Ottónak ellenálló Melinda veszélyeztetésére van szükség ahhoz, hogy Bánk az összeesküvők élére álljon; ahhoz pedig, hogy ő Ottó szolgálatát Bánkéval cserélhesse fel, egy győzelmes összeesküvés teremtette új helyzet szükséges. Bánk mellett nemcsak anyagi hasznot, hanem teljes biztonságot, védettséget is remélhetne.

Biberach az összeesküvők között mindent megtesz azért, hogy Bánkot nem is Ottó, hanem a királyné ellen tüzelje. Szinte brutális nyíltsággal céloz rá, hogy Melindát határozott céllal hívták az udvarba („ők szépen is fogának a dologhoz”), Bánkot határozott céllal távolították el („hogy egyikének, / vagy másikának útjában ne légy”).⁵ Bánk azonban nem úgy reagál erre, ahogy a lovag várta. Nem áll az összeesküvők élére, a kétes sikerű egyéni cselekvésre gondol (erről Biberach lebeszéli),⁶ majd Melinda megmentésére indul. Hogy Biberach mást várt, különösen világosan kiderül az első kidolgozásból: Bánk elrohanása után „BIBERÁCH homlokba ütvé magát Ma hát be vagy szegezve átkozott / tökfő te” – mondja.⁷ Kiderül azonban a végső szövegből is, hogy nem az történt, amit várt: „És – jó ez is. Csak egyik nyerni fog!”⁸ Vagyis nem bizonyos már benne, hogy a magyarok fognak nyerni.⁹

Fel akarta-e áldozni Biberach Melindát? A cselekmény nem elhanyagolható mozzanatai arra utalnak, hogy nem. Bánk ösztönzéséhez, az összeesküvésnek való megnyeréséhez csak arra volt szüksége, hogy Ottó ne hagyjon fel a próbálkozással. Izidórát közvetlenül a porok átadása után Ottó után küldte, bizonyára azzal a szándékkal, hogy a nyakán maradjon, legalább késleltesse a porok használatában.¹⁰ Amikor Bánk azt kérdezi, megmenthetné-e még Melindát, Biberach „öklét összeráncosított homlokához nyomván, igen mély, de rövid gondolkodás után” így felel: „Talán. – Gyerünk!”¹¹ Minden biztonnyal Izidóra jut eszébe. Őhöz rohán, megelőzve Bánkot. Világosan kiderül ez a negyedik felvonásból, amikor Izidóra így számol be a királynénak: „Hogy / téged, nagyasszonyom, Melinda mellett / az álom elfogván feküdni mentél – / előmbe jött lihegve Biberách; /s midőn lefedtetet megtudta, kért, / hogy menjek el Melindához,

⁴ I. 424.

⁵ I. 451. és 453.

⁶ I. 453–454.

⁷ II. 191.

⁸ I. 456.

⁹ E helyek értelmezésével kapcsolatban l. WALDAPFEL JÓZSEF: *Katona József*. 120.

¹⁰ I. 424.

¹¹ I. 454.

mivel / italt adott mindkettőtöknek Ottó.”¹² Izidóra azonban későn érkezett, már csak a Melindától távozó herceget láthatta.

Biberach végül is nem tudja, célt ért-e Ottó. A harmadik felvonásban megjelenik Bánknál, nyilvánvalóan azért, hogy tájékoztódjék, számíthat-e részéről hálára, jutalomra. Megbizonyosodik róla, hogy nem. Helyzetét felmérő nagyon fontos mondat az, amelyet a zavartként viselkedő Bánk távozása után mond: „És magam maradok itt!” (Az első kidolgozásban kérdőjellel.)¹³ Bánktól nem várhat semmit, Ottó, aki becsapott nénye haragjától fél, de félhet — ezt Biberach tudja legjobban — még inkább Bánktól, elveszett ember a szemében. Az intrikus kudarcot vallott. Most tényleg félre akar húzódni, lelépni a színről: „Elég nagy a világ.”¹⁴ Intrikusi összeomlását jelzi az is, hogy most nyílt kártyákkal játszik, leplezetlen őszinteséggel beszél Ottóval, megvallja, hogy kezdettől lenézte, sőt gyűlölte. Ottó tördőféssel a hátában azonban újra intrikálni kényszerül. Már nem távozhat a világba új szolgálatot keresni, segítségre szorul: ahhoz áll tehát, akitől ezt remélheti, Myska bánhoz, a királyné hívéhez. „— ó segíts — / gyógyíts — azért nagy dolgokat fogok, / bán, felfedezni, melyek a királynét / s hazádat illetik.”¹⁵ Hogy mik ezek a „nagy dolgok”, kiderül a negyedik és az ötödik felvonásban. „Mentsd meg magad, királyné! Pártütés! / ezt mondta a haldokló” — halljuk a királyné megmentésére késve érkező Myska bántól;¹⁶ „a nagyasszonyunk ártatlan . . . Semmit sem is tudott / Ottónak ízetlenkedésiről. / Meghittje, Biberách, ki a saját / házamba holt meg, azt vallotta” — mondja Myska bán az ötödik felvonásban.¹⁷ Biberach tehát elárulta az összeesküvőket, s leesküdte azt, amit a második felvonásban Bánknak mondott, ha némi alappal, jóhiszeműséggel is, arra gondolva, hogy a porokról tényleg nem tudott Gertrudis. Ám ez a végső „intrika” is hiábavalónak bizonyult: életét nem tudták megmenteni.

Való igaz, hogy Biberach intrikusi szorgoskodása jórészt a háttérben folyik. Ottónak adott tanácsa, mint Kardos Péter is kiemeli, „valamennyi jelenete közül . . . a legrövidebb”; Izidórát csupán egy gesztussal küldi Ottó után, s később sem a színen elhangzó dikcióval figyelmezteti; Myska bánnak is a színfalak mögött vall, ill. esküszik. De mi következik ebből? Véleményem szerint nem az, amit Kardos Péter állít, hogy ti. az intrikus *háttérbe szorul* a rezonőr mögött. Inkább az, hogy *elrejtőzik* mögé. Ha megszámlálnánk Biberach dikciójának sorait, kétségtelen, hogy többségüket ironikus-cinikus

¹² I. 493.

¹³ I. 477., ill. II. 213.

¹⁴ I. 481.

¹⁵ I. 488.

¹⁶ I. 538.

¹⁷ I. 566.

filozofálgatás, az emberi jellemek, cselekvések színét is, visszáját is látó élettapasztalat megnyilatkozásai töltik ki. De ha cselekedeteit mérlegeljük, azokban az intrika van túlsúlyban.

Nem mehetünk el végül szó nélkül egy filológiai probléma mellett sem. Biberach dikciójának épp azok a részletei, amelyekben filozófiája legpregnánnsabb kifejezést nyer, mint Waldapfel József felhívta rá a figyelmet, csaknem mind fordítások Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című művéből. A fontosabbak ezek közül a részletek közül: „Azon bolondság, amidőn / az állapotját elfelejti az / ember, nevetésesebb, mint ha a / természetét erején fellyül feszíti”; „A repkedő kicsinyke lelkek oly / sokan donognak a világban, mint / a szúnyogok; de vajon hol van az / az ember, aki abban elhitetné / magát, hogy ő közikbe tartozik?”; „Tartományok hát csak *machindk*, / amelyeket a kis gyermek is megindít, / ha *félelem s reménység* mindenik / kereket helyén maradni kényszerít”; az első kidolgozásban: „Amíg az ember a természeténél / marad, belőle egy *eredeti* / még úgy lehet; de hogyha egyszer azt / elhagyja, úgy csak egy rossz *kópia* / fog lenni mindenütt.”¹⁸ Természetesen nem arról van szó, mintha ezek a mondatok nem volnának hiteles részei Biberach dikciójának. Mégsem árt némi óvatosság, mérlegelés a tekintetben, teljes mértékben illenek-e a jellem és a drámai funkció alapvető elképzelésébe.

OROSZ LÁSZLÓ

¹⁸ I. 402., 405., II. 132. A megfelelő részek ECKARTSHAUSEN említett művében (Pest, 1789): 90., 94. 108., 91. — VÖ. WALDAPFEL JÓZSEF: *Eckartshausen és Katona*. ItK 1931. 213–216.